

Kezdet és a vég - a mindennapi élet gazdaságától a korporációk világáig

A legjelesebb nyugati civilizációkritikusok számára (S. A. Kierkegaard, A. de Tocqueville, R. Th. Malthus, J. S. Mill, F. Nietzsche) már a 19. században is nyilvánvaló volt, hogy a társadalom elemi reprodukciós körei végzetesen eltorzultak. Lehetőségeink szerint törekszünk arra, hogy lehatároljuk, hol és mikor vész-tett utat a nyugati kultúra, illetve civilizáció. Az első lépésben az univerzálíák „egészségességének” kritériumait mutatjuk be. A második lépésben ezen a bázison vázoljuk az emberi létezés nagyívű, de a lényegről nem megfélekedező gazdaságtörténeti tablóját. A harmadik lépésben Jánossy Ferenc akkumulációs lavinát leíró modelljét felhasználva – a „hol”-t és a „mikor”-t megválaszolva – a jövő felé fordulunk; M. Weber scenárióit elemezzük. S végül felhívjuk a figyelmet, hogy a braudeli gazdaságtörténeti alapállás mellett nem pusztán a létrontott, zsákutcás nyugati civilizáció valóságos gazdasági szerkezetét ismerhetjük meg hitelesen, de a pozitív perspektíva reménye is kiolvasható, amikor a mindennapi élet gazdasága, az emberléptékű piacgazdaság, a nem-emberléptékű piacgazdaság és a korporációk világának lehetséges szerkezetét vetítjük a jövőbe.

AZ UNIVERZÁLIÁK EGÉSZSÉGESSÉGE

A mélyökológia az ökoszisztémák egészségét az alábbi képletbe foglalja össze:

$$H(t) = P(t) \times Q(t) \times R(t)$$

Ahol:

t = az adott időegység,

H = az ökoszisztéma egészsége,

P = az ökoszisztéma produktivitása (biomassa-termelő képessége),

Q = az ökoszisztéma szervezetségi szintje (az ökoszisztéma komponenseinek sokféleségét és szerkezetének összetettségét jelenti),

R = az ökoszisztéma ellenálló-képessége (más szemszögből a stabilitása),

[1] Széchenyi István Egyetem, egyetemi docens (somogyif@sze.hu).

vagyis az ökológiai rendszernek az a képessége, amellyel a külső behatásokat ki tudja egyenlíteni, hogy önmagát dinamikus egyensúlyban megőrizze.

Az egészség $H(t)$ mint eredő, elemeinek szinergizmusaként jön létre, így egyik, esetleg a másik elem gyengeségét a harmadik kiemelkedő ereje kompenzálhatja. Alapállásban természetesen a kölcsönhatásban érvényesülő erősödés jön létre. Az ökoszisztémák egészségességi kritériumai, illetve a gének, mémek sikerességének feltételei szinkronba hozhatók. Beszélhetünk így a biológiai entitások (növény, állat, ember), a társadalmi közösségek és a szellemi termékek (gondolatok, eszmék) egészségességéről, ha érvényesül: 1. a termékenység vagy produktivitás, 2. a szerveződétségi szint (elemeinek száma, szerkezete) megbízható átörökíthetősége, tehát a tradicionalitás érvényre jut. (Itt érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a túlbonyolódottság, a túlzott sokszínűség, illetve a végletes egyszerűség és egysíkúság jellemzően törekennyé tehetik az organizációkat, az összeomlások, a krízisek alapvető okát jelenthetik). 3. A rezisztencia pedig egy géneket hordozó biológiai „gép”, illetve egy társadalmi vagy szellemi szférába tartozó mén hosszú életét, tartósságát biztosítja, természetesen nem egyedében, hanem fajtájában.

Ezzel a közelítéssel könnyedén azonos alapra hoztuk az egészségesség elemeit a természetben, a társadalomban és a pszichikumban is. Egészséges ökoszisztémáról, közösségről, személyiségről akkor beszélhetünk, ha fennáll:

$$U(t) = T_1(t) \times T_2(t) \times T_3(t)$$

Ahol:

t = az adott időegység,

U = az adott univerzália egészsége,

T_1 = a tradicionalitás (a korábbi szerveződétségi szint) ereje,

T_2 = termékenység vagy produktivitás szintje,

T_3 = tartósság (életképesség - rezisztencia) a történelmi időben.

Nevezzük továbbiakban az univerzáliák egészségét leíró vektorokat három T-modellnek. A $H(t)$ vektor eredeti sorrendjében a szerveződétségi szintet (itt tradicionalitás) tettük az első helyre, majd rendre a produktivitás (termékenység) és a tartósság (rezisztencia) következik. E mögött az áll, hogy a jellemzőknek egyben időtartalma is van: múlt, jelen, jövő.

A három T-modell alkalmazhatóságának bemutatását három példán keresztül érzékeltetjük. Legyen szó a természet esetében a Balatonról, mint ökoszisztémáról, a társadalomban egy hagyományos földművelő faluközösségről (paraszti nagycsaládok társadalomszerveződéséről), s végül a faluközösség, illetve paraszti nagycsalád egyik szereplőjét emeljük ki, pl. a családfőt, akinek pszichés vonásait tartjuk szem előtt.

Ha a Balaton szerveződétségi szintje, elemei tradicionálisan újratelemelődnek ($T_1(t)$), ha a növények, állatok termékenysége, produktivitása töretlen

(T2(t)), s biztosított a jövőben is, hogy a külső hatásokkal szemben ellenállnak (rezisztensek), tehát tartósan ígérkeznek (T3(t)), akkor a Balaton egészséges ökoszisztéma. Ha egy faluközösség szerveződétségi szintjében, elemeiben nem változik, tehát „hozza” a tradíciót, ha - mindenekelőtt - az egymást követő nagycsaládok évjárataiban, nemzedékeiben, gyermekeiben, unokáiban átörökíti önmagát (T2(t)), tehát termékeny és tartósan megélhetést biztosít önmagának, továbbá a kihívásokkal szemben ellenállást hordoz a jövőre nézve (T3(t)), akkor a faluközösség, a nagycsalád egészségesnek mondható. S végül, ha a családfő „hozza” azokat az értékeket, döntési-cselekvési attitűdöket, lelki vonásokat, amelyek tradicionálisan ismertek (T1(t)), továbbá sikerül - mutatis mutandis - a gyermekekben, az unokákban ezek átörökítése (T2(t)) és biztosított ezek tartós továbbélése (T3(t)), akkor a családfő pszichés egészségességéről beszélhetünk.

Nem érdemes hosszasan elidőzni azon ellenvetés mellett, amely azt veti fel, hogy ez egy valamikori ázsiai tespedésbe merevült emberre, társadalomra (mellékesen természetre) vonatkoztatott világ. Szó sincs erről. Az ilyen módon értelmezett univerzális egészségesség értelmezése egy váz, amely a kívülről (exogén) és belülről (endogén) „támadó” impulzusokat harmonizálni tudja, a váz (az egészségesség) marad, s csak a vázra kerülő végső forma változik meg. A statikus állapot éppen úgy halálát jelentené minden élő, organikus rendszernek, mint a permanens átalakulás. (Ez utóbbi is támadja az ökoszisztémákat, a közösségeket és a pszichét.) A tűrési határok legázolása a természet, a társadalom, a psziché védekezését váltja ki, legtöbb esetben - a legázolás intenzitásának fényében - csak az egészségesség kritériumainak feladásáról van szó, másként fogalmazva egy alászállásról, létrontásról/létromlásról.

Értelmezésünkben ezen az alászálló, létrontott pályán mozog a nyugati emberiség, csaknem teljes egészében magával ragadva minden más kultúrát idestova 200 éve, tehát az ipari forradalom, a „nagy” francia forradalmat követő Nemzetgyűlési Határozatok óta. A lépülés jelzett kezdetei természetesen nem előzmények nélküli. Az 1. ábra talán jól szemlélteti a kezdeti időket, s a kritikus korszak eljöttét is. ^[2]

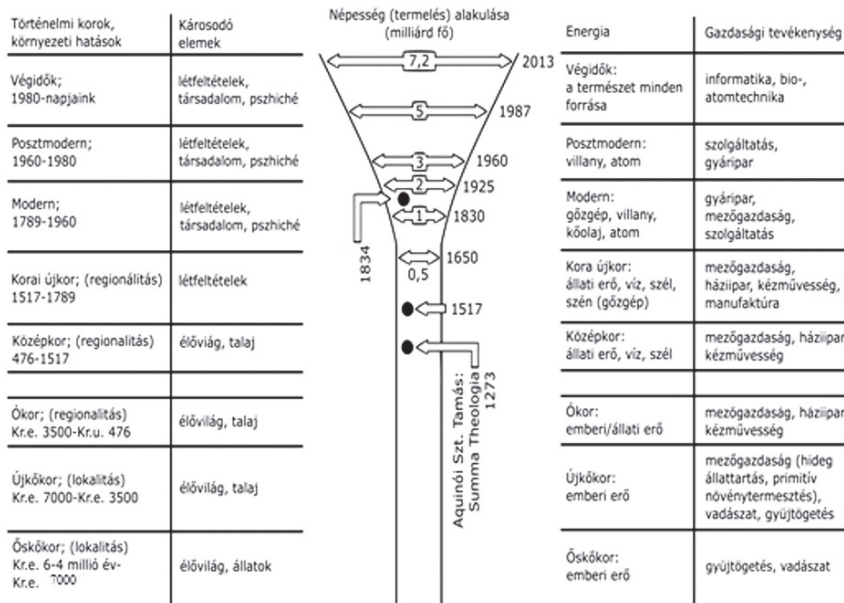
A VILÁGGAZDASÁG TÖRTÉNETÉNEK TABLÓJA

A talpnélküli „pezsgőspohár”-ábrán vegyük észre az idő durva aránytalanságát. Nevezetesen: a 4-6 millió év távlatából eredeztetett valamiféle emberszerűség (homilia) a korai újkorig, sőt az ún. modern korig energiafelhasználásában, gazdasági tevékenységében, károkozásában nem mutat említésre méltó változást. Ebben a korban szabadul el az exponenciális népesedés- és termelésnövekedés. A modern idők, tehát az apokalipszis az emberi létezés számon tartott történelmi

[2] Sántha Attila (1993): *Környezetgazdálkodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 46. Sántha Attila ábráját számos ponton kiegészítettük, különösen az újkor és a modern kor sajátosságait pontosítottuk.

idejének szinte alig kifejezhető hányada csupán (0,008–0,01%), ha az ipari forradalomtól számítjuk a pokol földre szállását, akkor 0,003–0,005%-nyi időt ölel fel a végidő. Noha az 1. ábrán a modern (1789–1960) és a posztmodern (1960–1980) utáni néhány évtizedet nevezük csak végidőnek, valójában nyugodtan azonosíthatjuk a későújkorral (itt 1789-től napjainkig). Ha „pezsgőspoharunk” kiöblösödő, kb. 5 cm-es része 500 évet szimbolizál, akkor poharunk szájának kb. 600 méteresnek kellene lenni. Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy ez a látványos aránytalanság tartogat-e tanulságokat a modern ember számára, akkor a választ könnyen megadhatjuk: a társadalomszerveződést, az emberi pszichét – következményeként a természetet – egészségében megőrizni képes eszmékben, értékekben, szükségletekben, célokban, intézményekben, szabályozási mechanizmusokban, technikákban már nem képes sem elgondolni, sem átérezni, sem konstruktív – szimbiózison alapuló – cselekvéssel szolgálni a végidők embere. A tradíció kiiktatása, a gyökértelenítés, a varázstalanítás (M. Weber) a létfeltételeket, a társadalomontológiai attribútumokat, az emberi psziché épségét kérdőjelezi meg.

1.ábra: Az emberi tevékenység energiabázisa, gazdálkodása és károsító tevékenysége a történelemben

Az 1. ábra az okok után kutató figyelmét az „öblösödést” (18. század második fele) megelőző századok irányába tereli. Néhány megjegyzést szükségesnek tartunk, hogy a lehatárolások egyértelműek legyenek. Sántha Attila

történelmi kronológiáját módosítottuk, s az egyes korokhoz a többé-kevésbé elfogadott ezredek, századok, esetleg éveket rendeltük. Természetesen minden korelválasztó időszakaszt, kivált időpontot módosítani lehet. Mondanivalónk szempontjából viszont nincs jelentősége az alternatív kezdő- és végpontoknak. Pl. kezdhethetnénk a középkort a Milánói Ediktummal (313 – a kereszténység legitimmé válása), kezdhethetnénk a korai újkort Amerika felfedezésével (1492) stb. Útjelzőink ezúttal: Aquinói Szent Tamás, a skolasztika mestere a 13. században még képes „összefoglalni”, s „egybetartani” a világot, amikor a teológiát, a filozófiát és kora természettudományát szintetizálta.^[3] Számunkra tehát a reneszánsz (Trecento – 14. század, Quattrocento – 15. század, Cinquecento – 16. század, illetve a manierizmus – 1520-1600) jelenti azt a szellemi háttérrel, amely táplálta azokat a társadalom- és gazdaságszerveződési formákat – és vice versa –, amelyek 1776-hoz (Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat), illetve 1789-hez (nagy francia forradalom) vezettek. A Trecentótól a felvilágosodás intézményesüléséig vezető közel félezer év – nevezzük alvó kapitalizmusnak – alapozta meg (látványos empirikus népesség- és gazdasági növekedés nélkül) azt a kort, ahol elszabadultak a materiális erők (18. század második fele – lásd az 1. ábrát).

Vegyük észre, a korai újkor végén jelennek meg azok a technikák (gőzgép), termelés-szervezési módok (manufaktúra, ipari forradalom), társadalomszerveződési eszmék (népfelség, egyenlőség, szabadság, természetjog, laissez faire laissez passer elve, az erkölcsbe ágyazott önzés, a transzcendenciába ágyazott ész), amelyek két mindent bekebelező, mindent feldúló, negatív visszacsatolás nélküli expanzív folyamatot (gazdasági és népességnövekedés) indítottak útjára.

Az 1. ábrán különösen a modern, a posztmodern és az általunk végidőknek nevezett kor leírásakor térünk el Sántha Attila ábrájától. A reneszánsz, a reformáció és a felvilágosodás szellemi erjedése szülte – és vice versa – azt a protokapitalizmust (a háziipartól a manufaktúrán át a gyáriparig), amely csak a 19. század elején „kapja meg” legsajátosabb előfeltételét, nevezetesen az emberi erőforrás áruvá válását. Természetesen ezúttal is szimbolikusan vonunk határokat a történelmi időben; az esetleges eltolódásnak a lényegi gondolkodás szempontjából nincs jelentősége. Polányi Károly bemutatta, hogy Angliában a nyomor megfékezésére 1795-ben bérpótlék formájában segélyeket szavaztak meg a szegényeknek. Az ún. speenhamlandi szociálpolitika 1834-ig fennállt, s hatékonyan megakadályozta a kompetitív munkaerőpiac működését, vagy másként fogalmazva a termelő ember intézményesítetten áruvá, munkaerőáruvá válását. A speenhamlandi törvénykezésnek szimbolikus jelentőséget kell tulajdonítanunk, mert az eredeti tőkefelhalmozás, a bekerítések korszaka, s vele a pauperizáció már rég az angol gazdaságtörténet része volt a

[3] Aquinói Szent Tamás (2008): *A teológia foglalatja. I. rész.* Gede Testvérek Bt., Budapest.

16–17. században. Így Polányi Károly speenhamlandi korszaka (1775–1834) inkább arról árulkodik, hogy a kereszténység határozta meg az alvó kapitalizmus arculatát még a 18–19. század fordulójában is.

Vegyük észre, hogy a speenhamlandi szociálpolitikai korszak jelentős részben egybeesik a gazdaságtörténészek által meglehetősen egységesen kezelt ipari forradalom korszakával (1795–1934). A termelő ember hivatalos áruvá tétele a kapitalizmus végleges győzelmét jelenti, háttérben a liberális demokrácia intézményeinek térhódításával. A kompetitív piac előtérbe kerülésével megroppant a társadalom összetartó ereje, a szolidaritás. Speenhamland bármennyire bírt szimbolikus jelentőséggel, mégis arról árulkodott, hogy az állam karöltve az Anglikán Egyházal, szolidáris az árvákkal, özvegyekkel, a munkanélküliekkel, a falusi nincstelenekkel. Az intézményesített áruvá válással „a munkások fizikailag embertelenedtek el, a tulajdonos osztályok erkölcsileg alacsonyodtak le. Megszűnt a keresztény társadalom hagyományos egysége, a tehetősek nem voltak hajlandók felelősséget vállalni embertársaik állapotáért. Kialakult a két nemzet. A gondolkodó elmék rémületére kiderült, hogy a hihetetlen gazdagság elválaszthatatlan a hihetetlen nyomortól. A tudósok egyhangúlag kijelentették, hogy felfedeztek egy új tudományt (ti. a politikai gazdaságtant – közbeékelés S. F.), amely minden kétséget kizáróan megfogalmazza az emberi világot kormányzó törvényeket. Ezeknek a törvényeknek a parancsára tépték ki az együttérzést a szívekből, és tett szert valamiféle világi vallás méltóságára egyfajta sztoikus elszántsággal, amellyel a legtöbb ember legnagyobb boldogsága nevében feladták az emberi szolidaritást.”^[4]

Speenhamland a piac fétisének győzelme. Arról szó sem lehet, hogy A. Smith, Th. R. Malthus, J. S. Mill nézetei abszolutizálták volna a piac mindenhatóságát, ráadásul amennyiben a piac mellett érveltek, olyan emberképpel éltek, amelyben a morálnak meghatározó szerepe volt, A. Smith, Th. R. Malthus, J. S. Mill szövegeiből erre könnyen következtethetünk. A smithiánusok, D. Ricardo követői és a gazdaságpolitikai gyakorlat viszont valóban a piac mindenhatósága mellett fogalmazódott, s nem is beszélve a kontra-iskoláról, a neoklasszikusokról, akiknek céljai, értékválasztásai és módszerei valóban távol kerültek, esetenként szembe fordultak a klasszikusokkal. Az 1. táblázatban összefoglaljuk a két iskola (klasszikus, neoklasszikus) jellemzőit.

[4] Polányi Károly (2004): *A nagy átalakulás*. Napvilág Kiadó, Budapest. 141. A „sztoikus elszántság” helyére talán az „utilitarista vagy hedonista elszántság” jobban illene.

1. táblázat: A klasszikus és a neoklasszikus iskola jellemzői

Megnevezés	Klasszikus	Neoklasszikus
A közgazdaságtan/ politikai gazdaságtan tárgya	Cél: a gazdasági jólét - a termelést helyezik előtérbe - a politikai gazdaságtan számol a társadalmi következményekkel	Cél: a szűkös erőforrások opti- malizálása - a fogyasztást hangsúlyozzák - a mikroökonómia speciális kérdéseire koncentrálnak
Értékválasztás	- a feudális maradványok ellen lépnek fel - a munkaérték-elméleti alapon gondolkodnak (átlagelemzések) - hosszú távon vizsgálódnak	- a társadalom felé értéksemle- gességet vallanak - szubjektív határhaszon- elméleten alapul (marginális elemzések) - rövid távon elemeznek
Módszer	- deduktív absztrakció és induktív leíró-magyarázó elméletek harmóni- ában vannak	- matematikai módszerek, diffe- renciálszámítás

A klasszikus iskola több mint száz évig a főáramlatot képviselte; A. Smith *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* (1776) című művének megjelenésétől A. Marshall *Közgazdaságtan* (1890) című összefoglaló munkájának kiadásáig ível ez a korszak. A differenciálatlan „piac-betegség” nem múlt el a 20. században sem. J. M. Keynes ugyan némi hátralépést tartott fontosnak a bürokratikus koordináció javára, de miután konszolidálódik a gazdaság – vallotta – vissza lehet térni a piachoz. S miközben a 20. században egyre nagyobb teret nyert az állam, illetve a multi- és transznacionális cégek, a piachívők (mert inkább profán hitről, mint valós tényekről van szó) a gazdaságpolitikában újból sikerre vitték a neoliberais egyeduralom révén a piac fetiszizált szellemét. Érdemes felhívni a figyelmet, hogy a 20. század kísértetiesen ismételte a 19. századot. A 19. század közepén fogalmazza meg J. S. Mill a klasszikus közgazdaságtan szintézisét (1848),^[5] s ez a mű 1890-ig vezető tankönyvparadigma volt. A neoklasszikus iskolák a 19. század második harmadában indították útjukra nézeteiket. A neoliberaisok (monetaristák) az 1950-es években – Keynes elméletének gyakorlati fénykorában – írják meg főműveiket,^[6] amelyek az 1980-as években kerülnek egyeduralomra, gondoljunk a Reagan-i, Thatcher-i gazdaságpolitikára. Még szembeötlőbb a párhuzam, ha a tankönyvparadigmákban gondolkodunk, J. S. Mill 1848-as szintézisét száz év múlva P. A. Samuelson szintézise követte (1948). Viszonylag könnyű a szellemi életben ilyen látványos ismétlődéseket kimutatni. Az emberitőke-állományok kb. 100 éves ciklusának érvényesüléséről van szó.^[7]

[5] Mill, J. S. (1900): *Principles of Political Economy*. The Colonial Press, London, New York.

[6] Friedman, M. (1986): *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. Ld. a gyűjteményes munka írásainak eredeti megjelenési éveit.

[7] Ld. Somogyi Ferenc (2012): *Jövőbefutó ciklusok – a túlélők jövedelemelosztása*. In: Szretykó György (szerk.): *Gazdasági kannibalizmus*. Comenius Kft., Pécs.

A neoliberalisok piaci fetisizmusa annál harsogóbb volt, minél inkább a világ ennek ellentmondott. Így érvelésük, fatalista pénzhitük valójában a monopolista, oligopolista, s mindenekelőtt a centralizált pénzügyi hatalom apologétáivá tette őket. Polányi Károly meggyőzően érvelt a piacosíthatóság természetes korlátai mellett. „A kulturális intézmények védőernyőjétől megfosztva az emberek belepustulnának a társadalmi elhagyatottságba: meghalnának a heveny társadalmi felfordulás áldozataiként erkölcstelenség, perverzió, bűn, éhhalál következtében. A természet elemeire hullana szét, a környezet, a táj szeméttelpekké válna, a folyók elszennyeződnének, veszélybe kerülne a katonai biztonság, összeomlana az élelem- és a nyersanyagtermeléshez szükséges hatalom. Végül a vásárlóerő piaci irányítása időről időre csődbe juttatná az üzleti vállalkozást, mert a pénzsűke és a pénzbőség éppoly végletesnek bizonyulna az üzletre, mint az árvizek és az aszály a primitív társadalom tagjaira. Vitathatatlan, hogy a munkaerő, a föld és a pénzpiacok valóban lényegesek egy piacgazdasághoz. De egyetlen társadalom sem bírná ki a lehető legrövidebb ideig sem e durva fikciórendszer hatásait, ha emberi és természeti szubsztanciája, valamint üzleti szervezete nem lenne védve ennek az ördögi malomnak a pusztításától.”^[8]

A föld, a munkaerő, a pénz ad abszurdum nem lehet áru, vagy amennyiben áruvonásokat tulajdonítanak neki, úgy szigorúan társadalmi ellenőrzés alatt tartandók. Öt-hat évvel a 2007/2008-as másodlagos jelzálogpiaci válság kitörése után pontosan megítélhető, hogy a magánosított pénz a közpénzzel szemben, ugyanez a földről is elmondható, Polányi értékelését igazolja. A gazdálkodás legfőbb szereplője az ember – s talán ide vezethető vissza a végidők korának minden lényeges gondja – Speenhamland óta áru, tehát rabszolga, ha nem is ókori értelemben – mutatis mutandis.

A korai újkor, illetve a modern kor – szimbolikusan Speenhamlandig – a rejtőzködő kapitalizmus kora. A munkaerő, pontosabban az ember sorsa nem az lesz, hogy egy autentikus közösségben (testvériség) individuum lesz (szabad és egyenlő esélyű), hanem – ha élni akar – el kell adni magát, képességeit. A munkaidőre szóló eladás és a szabadidő között ezúttal nem teszünk különbséget, nem tulajdonítunk jelentőséget a rabszolgaság színhelyének és hétköznapi „tartalommal töltésének”. Illuzórikusságuk leleplezése nem igényelne komoly erőfeszítést. Figyelmünket inkább a rejtőzködő kapitalizmus kezdeti támpontjainak megtalálása felé fordítjuk. A kérdés továbbra is az: milyen kulturális véletlenek találkozása indította útjára a rejtőzködő kapitalizmust, amely a korai újkor végén pokoli exponenciális folyamatokat (népesség és gazdasági növekedés) szabadított a nyugati civilizációra, illetve az emberiségre?

Aquinói Szent Tamás szintézise után kell keresnünk a kapitalizmus fundamentumait. M. Weber így fogalmazott: „A modern kapitalista szellemnek, s nemcsak e szellemnek, hanem az egész modern kultúrának egyik döntő alkotórésze:

[8] Polányi Károly (2004): i. m. 107.

a hivatás gondolatán alapuló racionális életvezetés a keresztény aszkézis szelleméből született.”^[9] A keresztény aszkézist mint „puritán hivatás-aszkézis”-t mutatta be M. Weber, mint a kapitalizmus teremtményeje. „A puritánok a hivatás emberei akartak lenni – nekünk azoknak kell lennünk. Hiszen mióta az aszkézis a szerzetesi cellákból áttevődött a hivatás világába és az evilági erkölcsösséget uralni kezdte, egyúttal abban is közreműködött, hogy felépüljön a mechanikus-gépi termelés technikai és gazdasági előfeltételeihez kötött modern gazdasági rend hatalmas kozmosza. Ez határozza meg ellenállhatatlan erővel mindazoknak az egyéneknek az életstílusát – s nemcsak a gazdaságban tevékenyen résztvevőket –, akik ebbe a hajtóműbe beleszületnek, a talán ez fogja meghatározni mindaddig, amíg az őskori tüzelőanyagok utolsó mázsája is elizzik.”^[10] M. Weber a keresztény szerzetesi aszkézisben gyökereltette a kapitalizmus „szellemét”, de a valóságos nagyüzem működését a protestáns ethosz gyakorlati megjelenési formáira vezette vissza. Ha az utóbbira helyezük a hangsúlyt, akkor a rejtőzködő kapitalizmus, s vele szellemi erjesztő erői háttérben maradnának. A protestáns ethosz gyakorlatát nyilván csak a 16. századtól feltételezhetjük.

Mit kell, mit érdemes kiemelni a 14. és a 15. század, tehát a reneszánsz erjesztő tégelyéből? Az uralkodó művelődéstörténet közhelye, hogy a reneszánsz az emberi történelem egyik legfényesebb korszaka. Nyilván ilyenkor Dante, Petrarca, a Firenzei dóm, Guttenberg, Leonardo da Vinci, Michelangelo, Erasmus, Dürer, s a természettudósok közül Kopernikusz, a művész-mérnökök közül Brunelleschi jut eszünkbe. De az is igaz, „hogy a reneszánsz legnagyobb korszaka, az 1500 körüli fél évszázad... eredménnyel versenghet a tudománytörténet legmeddőbb félévszázada címének elnyeréséért”.^[11] Zavarba jönnénk, ha a technikatörténet kézikönyveiből korszakos találmányokat kellene kiemelni. Az építészet, a fegyverek tökéletesedése, a csillagászat, a könyvnyomtatás eredményei ugyan jelentősek, de nem válnak tömegessé, nem emelik meg a gazdálkodás hatékonysági színvonalát. F. Braudel kutatási eredményei szerint 1200–1249 között (Anglia, Franciaország) a gabonaneműek az elvetett mag 3-3,7-szeresét, 1250–1499 között Angliában 4,7-szeresét, 1300–1499 között Franciaországban 4,3-szorosát, 1500–1699 között Németországban, a skandináv országokban 4,2-szeresét, 1550–1820 között Kelet-Európában 4,1-szeresét hozták csak.^[12]

A tények arról árulkodnak, hogy a reneszánsz, a reformáció, a zsenik százada,^[13] de még a felvilágosodás első fele sem ad teret a kapitalizmus exponenciális

[9] Weber, M. (1905): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 285.

[10] Uo. 286–287.

[11] Simonyi Károly (1986): *A fizika kultúrtörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest. 152.

[12] Braudel, F. (1979): *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrája*. Gondolat Kiadó, Budapest. 121.

[13] A 17. századot szokás a zsenik századának nevezni, ebben a században élte W. Shakespeare élete alkonyát, itt tevékenykedett I. Newton és itt „gyermekeskedett” J. S. Bach.

tőkefelhalmozási folyamatainak. Ezúttal is, mint oly sokszor és lényeges kérdésekben Jánossy Ferenc hipotézise látszik igazolhatónak. „A kapitalizmus legjellemzőbb vonásait – legalábbis a 19. században – nem a tőkére és bér munkára való szétválasztottság határozza meg, mint gyakran feltételezik, hanem a szétválasztódás egyre tágabb területeket, újabb és újabb lakosság rétegeket elérő folyamata. Az önkiterjesztő mozgás erőcentruma a tőke bővített újratermelése, a tőkeakkumuláció.”^[14] Bármennyire legyenek is szegényesek a vizsgált kor országainak, fejedelemségeinek, városállamainak termelési, népesedési adatai, annyi megállapítható, hogy a termelés- (így a tőke-) és a népességnövekedés exponencialitásba fordulása a 18. század második felében, még inkább utolsó harmadában következik be. Az exponenciális növekedésnek tehát nem a tőkehiány, nem a munkaerő-hiány (természetesen ez a speenhamlandi korlátozások ellenére is elmondható, ne feledjük, Speenhamlandnak pusztán szimbolikus jelentőséget tulajdoníthatunk) volt a korlátja, hanem a munkamegosztás differenciálódása előtt tornyosultak olyan gátak, amelyek nem tették lehetővé a fékevesztett tőkefelhalmozást, a gazdasági és a népességnövekedést.

A kérdés – Jánossy Ferenc erre kereste a választ – az, hogy hol történt meg a gátszakadás? A feudális gazdasági rendszer alapját jelentő mezőgazdaságban a kedvező időjárás révén keletkező többlet a háziipari, a városi kézművesség kiemelkedő minőségű jóságai, a külföldről beszerezhető exkluzív áruk mind-mind az arisztokrácia (Jánossy Ferenc annexnek nevezi) feneketlen „fogyasztói kosarában” tűnt el; várak, kastélyok, fegyverek, lovak, ékszerek, vadsparkok, díszes ruházat erről árulkodik. A szerző családi legendáriumában szerepel egy 20. századi, annexet jól jellemző történet. (Ne feledjük, Magyarország a két világháború között még feudálkapitalista vonásokat mutatott!) Gróf Bethlen István miniszterelnöknek a szerző szülőfalujában, Inkén (Somogy megye) volt (jelenleg is áll) a vadász kastélya. (Egy ízléses kisebb kúria, amit ízléstelen italbolttá züllesztett a méltatlan utókor.) Egy őszi vadászatra induló kompánia élén a miniszterelnök megpillantott egy szegény paraszti portán egy rozsdás vasfazékban díszlő őszirózsát. A gróf odaküldte legényét, hogy vásárolja meg a különlegesen szép virágot. Ügye végezetlenül, szégyenkezve lovagolt a csapat után, mert a parasztasszony az ígért – jelentős összegért – nem adta oda. Ekkor a gróf úr újból visszaküldte bizalmasát, mondván, adjon annyit, amennyiért már odaadja a virágot. Egy tehén ára bánta. Az exkluzív jószág tehát anektálódott.

Jánossy Ferenc öt szereplőre tagolt feudális gazdasági rendszerében [1. az arisztokrácia (király, vazallusai, egyház), 2. az ún. szekunder kör (a. városi kézművesség, céh, kereskedelem, b. külkereskedelem), 3. és az ún. prímér kör (a. mezőgazdaság, b. falusi háziipar)] a 16. századtól a rabló nemzetek (italiai városállamok, spanyol, portugál, francia, holland, belga, angol s még néhány kisebb csatlakozó) ugyancsak biztosította önmaga számára a tőkefelhalmozódást,

[14] Jánossy Ferenc (1979): *Az akkumulációs lavina megindulása*. Magvető Kiadó, Budapest. 7.

s erről nem csupán az arisztokrácia tárgyi hagyatéka árulkodik, hanem a gazdag reneszánsz és a korai újkor városai is. Nem hozta el a gátszakadást (az akkumulációs lavinát) a termelés-szerveződés változása sem, a céh különösen korlátozta önmagát, s a manufaktúra is – kivételt képez a gyapjú- és pamutmanufaktúra – legtöbb esetben beilleszkedett az annexet szolgáló újtermelési körfolyamatba, gondoljunk pl. a selyemmanufaktúrákra stb.. A gátszakadást – érvel Jánossy Ferenc – nem lehet a feudális gazdaság elvont modelljéből levezetni, elvégre itt tényleges folyamatokról van szó; éppen úgy, amint egy innováció megszületik és teret követel magának. Ez az innováció az ún. verleger rendszer volt. A verleger (munkakiadó vállalkozó) a vállalkozó archetípusa. Nyilván itt is inkább szimbolikus jelentésről van szó, hasonló tevékenységet a gazdaságtörténetben könnyű lenne találni. A verlegereket akár útjukra indíthatnánk az alvókapitalizmus születésétől. A város kereskedői a kezdeti időkben nyilván nem rendszeres és nem is szerződésen alapuló kapcsolatot tartottak fenn a primerkörrel; a mezőgazdasági termékekre igényt tartottak, mint ahogy a háziipari termékeknek is felvásárlói lehettek.

A 13. század nagykereskedőinek gyermekei – lehetett volna akár Assisi Szent Ferenc is, ha az apja útját járja – elvileg minden feltétellel rendelkeztek, hogy a gátakat áttörjék, s útjára indítsák a tőke expanzióját és akkumulációját. A keresztes háborút megjárt korabeli nagykereskedő gyermekek kapcsolatai a katonai előjárókkal szoros és széleskörű volt, ha nyitott szemmel járták Itáliát, a Németalföldet, a Földközi-tengert (Jeruzsálemig és vissza), akkor találkozhattak a takácsok ilyen-olyan, kissé vagy jobban eltérő szerény szövőszék-technikájával. A grófi uradalmakban, a majorsági birtokokon, de a jobbágyi háziiparban is láthatták a szövő, fonó emberek tevékenységeit. Apjuk nagykereskedői vagyona a szükséges tőkét is rendelkezésre bocsáthatta. Egyszóval: minden feltétel együtt volt, hogy a tőkeexpanzió és akkumuláció meginduljon; volt potenciális vállalkozó (verleger), volt input háttér (juhok), volt ahol feldolgozták (kézművesség, háziipar), volt – elvileg szabad – munkaerő (nők, öregek, téli időszakban a férfiak), akik rendelkezésre álltak – a grófságok, báróságok megnyerhetőek lettek volna jobbágyaik foglalkoztatására –, volt viszonylag könnyen előállítható technika (rokkát, szövőszéket egy ügyes asztalos, ács, fafaragó jobbágy is elő tudott állítani a kezdeti időszakban), volt piac (a katonaság igényei), s volt tőke, amelyet a nagykereskedő apák felhalmoztak. Csak éppen a feudalizmus gazdasági szereplőinek érdekvizonyai, eszmerendszere és motiválhatósága nem tette lehetővé, hogy a termelési feltételrendszer úgy strukturálódjon, olyan – ma így mondanánk – technológiai változás induljon útjára, amelynek érdek- és értékrendszere megindítaná a gátszakadást.

A gátszakadás a 18. század végén következik be. Közel ötszáz év szellemi erjedésére volt szükség ahhoz, hogy a világtörténelem radikális – és tegyük hozzá: végzetes – folyamatai elszabaduljanak. A reneszánsz az individualizmust, az önzést, a konkurencia feltételét indította útjára, a konkurencia a munkatermelékenység növekedését táplálta, az individualizmust, az el-, illetve

szétválasztást segítette a reformáció alapdogmájából (predesztináció tana) származtatható hétköznapi, gyakorlati prakticismus, amely a hivatás gondolatának jegyében állt. Ilyen szellemi előkészítés után történik meg a materiális gátszakadás. A verleger és a takácsok viszonyában bekövetkező változás szabadította az emberiségre azt a céltalan expanzióval bíró folyamatot, amit kapitalizmusnak hívunk. A verleger rendszer primér szférába történő benyomulása szakítja át a gátakat. „A kereskedőknek a takácsoktól való eredeti függése ugyanis a visszájára fordult, a takácsok kerültek nyomasztó függőségbe a verlegerektől.”^[15] A takácsok bérmunkásokká – Speenhamland adja az intézményi áldást –, új rabszolgákká degradálódnak.

Az anyagiasság az arisztokráciát már a kezdeti időkben (értsd: a Római Birodalom bukása után) elnyelte, a legitimáló dicső múlt mítosza egyre erőteljesebbé vált, különösen, amikor a városi nagypolgárság növekvő pénzvagyománával konkurensként lépett fel. A feudalizmus utolsó évszázadaiban – ahogy a pénzadó előtérbe került – az arisztokrácia megnyitotta a szekunder szféra (nagykereskedők) előtt a mezőgazdaság és a háziipar javainak pénzrendszeren keresztüli integrálását. Valahogy így: „gróf úr, én hozok néhány szövöszéket az ön pajtáiba, ahol ön a jobbágyait munkára bírhatja, s én megfizetem önnek a közreműködését. Egyébként is számos juha van, amelyek gyapjúját itt feldolgozhatja.” Így indultak másodszer is a juhok világhódító útjukra. (Az első a pénz megszületése volt; gyakran és a világ számos pontján a juhok az általános egyenértékes szerepét töltötték be. A harmadik világhódító út napjainkban zajlik; ti. a klímaváltozáshoz nem kis részben járultak hozzá a birkák sajátos legelési technikájukkal,^[16] és a számukból következő túllegeltetéssel. Gondoljunk Észak-Afrikára, a Kara-kum és a Kizil-kum sivatatokra, Ausztráliára stb. A juhok okozta katasztrófa katarzisért kiállt!)

A gátszakadás tehát a textilipar megteremtéséhez vezetett, de ez csak az első – gazdaságtörténetileg nyomon követhető – lépés volt, az expanziót nem lehetett, – s amint korábban M. Webert idéztük (9. lábjegyzet) – nem lehet megállítani. A továbbiakban is érdemes M. Weber gondolataira építeni: „Miután az aszkézis átépítette a világot, s miután munkálkodott e világban, e világi javak olyan növekvő, s végül is annyira menthetetlen hatalomra jutottak az emberek felett, mint még a történelemben soha korábban. Az aszkézis szelleme ma már – végérvényesen-e, ki tudja? – elillant ebből az épületből. ... Még senki sem tudja, ki fog lakni ebben az épületben a jövőben, hogy e roppant fejlődés végül is egészen új proféciákhoz vezet-e majd, vagy régi gondolatok és eszmények nagy újraéledéséhez, vagy pedig – ha egyikhez sem ezek közül – gépiesített kövületté válik,

[15] Uo. 110.

[16] Ti. a juhok nem elharapják a füvet, hanem fogaik közé szorítják és elszakítják. Laza talaj esetén gyökereستől húzzák ki a füvet. A meglazult talaj pedig a vízfolyások, a szelek révén áldozatul esik az erózióknak. Ez a legelési technika vezetett – a túllegeltetés, az erdőirtások és egyéb rablógazdálkodás mellett – sok millió hektár sivatagosodásához.

amit egyfajta magát-fontosnak-tartani-akarás díszít majd. Akkor mindenesetre a kulturfejlődés »utolsó emberei« számára igazak lehetnek e szavak: »Lélektelen szakemberek, s az élvezetek szívtelenjei: ez a semmi képzeletű ügy, hogy felér az emberiség eddig soha el nem ért csúcspontjára!«^[17]

M. Weber három forгатókönyv lehetőségével számol: 1. E „roppant fejlődés végül is egészen új próféciákhoz vezet”. A próféta szó jelentése a görög nyelvben a prophétészből eredeztethető, jelentése jós, a jóslat értelmezője. Egyiptom előkelő papjait is prófétának nevezték, az ő feladatuk volt az istenek üzeneteinek magyarázata. A héberben a prophétész a nabi főnévnek felel meg, mint ige elragadtatott állapotot (eksztázis) jelent. A próféta Isten embere, beszél vagy ír.^[18] Az iszlám Mohamedet tekinti az utolsó prófétának (a próféták pecsétje). Vajon M. Weber Mózeshez, Ézsaiáshoz, Jeremiáshoz, Jézushoz, Mohamedhez hasonlatos prófétát várt? Vagy megelégszik a nagy prófétákra emlékeztető karizmatikus politikai „megváltókkal”? A 20. század elején (1905-ben) írta M. Weber a jövő forгатókönyveit latolgató sorait; s rövid időn belül a nagy politikai „megváltók” színre is léptek, igaz, amolyan antikrisztusok képében, gondoljunk Leninre, Hitlerre, Sztálinra, a libertariánus oligarchiákra, a sor hosszan folytatható. A 20. század megvalósult utópiái (bolsevizmus, fasizmus, libertarianizmus) mindmind egy zsákutcából (liberalizmus) nyíló zsákutcáknak bizonyultak.

Nyilván nem ezekre gondolhatott M. Weber, elvégre számára maga a liberális demokrácián alapuló kapitalizmus látszott kilátástalannak, s ennek meghaladása aligha képzelhető el ezen a bázisán, márpedig a bolsevizmusban, a fasizmusban, a libertinizmusban – specifikumaik ellenére – folytattak mindent, amit a liberalizmus elkezdett, a természet pusztítását, a közösségiség perverz szerveződési formákba kényszerítését és az egyén pszichéjének manipulálását. Utópiából, márpedig a liberalizmus is utópia volt – bármilyen, s bármennyi zseniális elme bábáskodott is születésénél –, a nyugati civilizáció ingoványából nem lehet utópiákkal, s különösen nem az ideától mindig „eltérő” tömegek lemészárlásától sem visszariadó utópiákkal kikecmeregni, mint ahogy a technika fetiszizálásától sem lehet várni, ahogy azt a libertariánus utópia sulykolja, mondván: közel van a hön óhajtott világállami rend, ahol a glóbuszt behálózó nagytechnika révén minden és mindenki helyére kerül... A téma legavatottabb mestere így ír erről: „a technika bálványozása ugyanabból az utópista kísértésből fakad, az Isten elleni lázadásból, függetlenül attól, hogy Lucifer vagy a Nagy Inkvizítor, Prométeusz vagy Doktor Faustus nevéhez kapcsoljuk [...] A veszély nőtt, mert legújabb változata: a technika utópizmusa állítólag ideológiailag semleges, csupán anyagi jólétünket akarja biztosítani, ám tiszteletben tartja a belső embert. Csakhogy van ennek az utópizmusnak két kimondatlan célja, melyet azzal kíván elérni, hogy a körülöttünk lévő tárgyi világot manipulálja, azaz gombnyomásra működő

[17] Weber, M. (1905): i. m. 287-288.

[18] A próféta szó értelmezését a Haag-féle lexikonból vettük át. Haag, H. (1989): *Bibliai lexikon*. Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest. 1494.

zárt rendszerré alakítja át. Belső lényünket a technika utópizmusa a szüntelen halmozódó, gyűlöletesen toladó tárgyi világ (árak, képek: képek és tárgyak képei) közvetítésével éri el, egészen a természet és az ember alkotta környezet egyensúlyának megbomlásáig. E szörnyű halmozódás eltávolít a dolgok szentségétől, az isteni beavatkozás régióitól. Végül maga az ember (a nyugati ember) is mindinkább művi, egyforma, gépies, sorozatban gyártott tárggyá és képpé válik. Saját magát is így látja, a technika teokratái is így bánnak vele. Megvalósult hát az utópiák célja: a belső élet kiüresedett, a lélek elsorvadt.”^[19]

M. Weber „egészen új próféciai” az elmúlt több mint száz évben nem érkeztek meg, noha igyekezniük kell, ha még emberekhez akarnak szólni...

2. A második szcenárió szerint „régii gondolatok és eszmények nagy újraéledéséhez” vezethet a természet-társadalom-ember egyensúlyának felborulása. A krízis katarzist szül; régi nagy próféták (ne adjuk lejjebb), régi nagy mítoszok élednek újjá, hogy az emberiség önönmagát megválthassa. A keresztények ezt így mondanák: Krisztus második eljövételével ismét „színről színre”, s nem csak „tükörben, homályosan” fogunk látni. (1Kor 13,12) Vajon M. Weber milyen régi-új próféciaiktól várja a „világi javak”, s a mögötte álló irracionális munkamegosztás élhető világ felé fordulását? Jézus jövődöleése és M. Weber víziója a figyelmeztető próféciaák körébe tartozik. „Ez lesz, ha továbbra is ezen az úton jártok..., változzatok meg, elvégre megváltozhattok, s akkor üdvözülhettek.” A figyelmeztető próféciaák teret nyitnak az egyénnek és a társadalomnak is, hogy visszatérjen a természetgyalázó, közösségeket másasztó, egyéni pszichét bomlasztó civilizációs zsákutca elejére, s tanulságokkal felvértezve kísérelje meg az őshagyomány szabta tradicionális „főutcát” járni.

3. M. Weber harmadik forgatókönyve „gépiesített kövületté” vált világ-épületet hiposztazál, amit „egyfajta magát-fontosnak-tartani-akarás díszít majd”. Lakói pedig „lélektelen szakemberek”, az „élvezetek szívtelenjei”, másként „semmik”, s ezek a „semmik” fogják magukról azt képzelni, hogy az emberiség eddig soha el nem ért csúcscsaira jutottak. Érdemes felhívni a figyelmet, hogy M. Weber milyen tisztán – minden relativizálás nélkül – foglal állást a tárgyi kultúra és az ember belső világa közötti diszkrepanciáról; minél grandiózusabb és cizelláltabb a nyugati, most már azt is mondhatjuk világkultúra tárgyi gazdagsága, annál sivárabb, kiüresedettebb – K. Lorenz az „ézelmek fagyhalálá”-ról beszélt^[20] – e tárgyi kultúra teremtője vagy inkább most már szolgája. M. Weber predikciói óta eltelt több mint száz év, s pontosan megítélhető, hogy a harmadik forgatókönyv elnémit minden új vagy/és régi próféciaát, de talán pontosabb, ha úgy fogalmazunk, hogy az új és/vagy régi próféciaák erőtlenné bizonyultak – a halálszázad (20.) ezt meglehetősen pontosan igazolja – a lopakodó önmegsemmisítéssel szemben. Az eget, a földet, a vizeket, tehát az elemi ontológiai létfeltételeket jobb esetben

[19] Molnár Tamás (1990): *Utópia örök eretnkség*. Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 1995. 209-210.

[20] Lorenz, K. (1988): *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. IKVA Könyvkiadó, Sopron. 35.

szennyező, rosszabb esetben megsemmisítő gépek, akár az egészséges szervezeten élősködő rákos sejtek a látszat szerint öntudatlanul burjánzanak. A „buta” rákos sejt ezt addig teszi, amíg meg nem semmisíti fenntartóját. Vajon ezt az utat járják a gépek is?

Az új proféták hangja nem hallatszik, noha akár itt élhetnek közöttünk, régi-új gondolatokkal is találkozhatunk, de ezek is érintetlenül hagyják a létrontott és egyre létrontottabb gyakorlatot. A globalokrata libertinus technotársadalom feltartóztathatatlanul, esetenként exponenciális folyamatokat generálva közeledik – számos gondolkodó így látja – a végkifejlet felé. A kérdés nem is az, hogy mi vár a nyugati ember által megfertőzött világra, hogy a roncsolt természeti reprodukciós körök milyen életlehetőségekké válnak, hogy a közösségi-ség milyen fokú károsodása mellett lehet még emberi társadalomról beszélni, hogy a psziché milyen zavarodottsági foka tűri még el, hogy az ember megtartsa „emberi arcát”,^[21] a kérdés az: hol vesztett a nyugati ember utat, hol fordult a zsákutcába, van-e – mutatis mutandis – visszaút?

Távol áll tőlünk, hogy konkrét időpontot és konkrét földrajzi teret jelöljünk meg – ad absurdum – a zsákutca kezdetének. A történelmi emlékeztető – bármennyire is legyen pontatlan, szubjektivitással, ideológiai önkényeskedéssel terhelt – fel tud mutatni olyan időtávlatot, s olyan társadalmi-gazdasági világot, ahol a planetáris halál réme nem kísérte az adott kor/régió emberét, sem az entellektüeleket, sem „az anyagba leszálltak”^[22] táborát. Világvége hangulat időlegesen feléledéséről tud ugyan a kulturális emlékezet a középkor, az ókor idejében is, de ezek időlegesen és részlegesen bizonyultak, s az idő ezeket látványosan nem igazolta, így ezekkel nem kívánunk foglalkozni. Bennünket az érdekel, hogy a jelenlegi globális romlásnak a gyökerei a történelem humuszának mely rétegében ismerhető fel.

Vegyük észre, korunk krízisében az az új, hogy globális, s ez nem pusztán azt jelenti, hogy a föld minden lakóját érinti, hanem azt is jelenti, hogy a társadalmi szférán túl a bioszférát, s annak létfeltételeit is (litoszféra, hidroszféra, atmoszféra) körébe vonja. Az ilyen módon kiterjesztett globális válság ismeretlen a világtörténelemben. Némi finomítással élnünk kell. A veszélyeztetettség ugyan egyetemes, de nem egyenletes, az európai kultúrkörben a psziché felbomlása a legelőrehaladottabb, a legszegényebb régiókban (pl. Száhel-övezet) az éhhalál az elemi biológiai reprodukciót semmisíti meg, máshol az erózió, az erdőirtások mérete lehetetleníti az adott régió érintettjeinek életét. Vannak alig differenciáló létrontó folyamatok is, ilyen pl. a klímaváltozás vagy a túlspecializált világgazdasági rend társadalmi következményei.

Az általunk globalokrata libertinus technofasisztának nevezett későúj-kori társadalomszerveződés a kapitalizmus egy színéváltozása. Hipotézisünk

[21] Nagy László egy interjú alkalmával arra a kérdésre, hogy: mit üzensz a 21. század emberének(?), azt válaszolta: ha még lesz emberi arcuk, akkor csókoltatom őket.

[22] József Attila (1990): A Dunánál. In: *József Attila költeményei*. Helikon Kiadó, Budapest. 428.

szerint a kapitalizmust megelőző társadalomszerveződési rendben párhuzamosan találhatunk olyan társadalomszerveződések, amelyeket legtöbb történelmi felfogás egymás utániként tárgyal. Gondoljuk meg, már az alapállás is tévedés. Nem előzmény nélkül szokás a nagy francia forradalom után, az angol ipari forradalom korszakában, de mindenképpen a 19. század elejétől beszélni kapitalizmusról. Húzzunk most határt – némi önkénnyel, amit a későbbiekben feloldunk – a történelemben, s beszéljünk az ancien régime^[23] előtti és utáni korszakról, s ez egyben jelentse, hogy a kapitalizmus előtt vagy után vagyunk. Az ancien régime előtt az euroamerikai kultúrkörben nagyon is együtt élt a feudalizmus, a kapitalizmus (gondoljunk Velencére, Genovára, Antwerpenre, Amszterdamra) és a rabszolgaság (az árnyalatok még hosszan sorolhatók). A gyökereket, a hajszálgyökereket akár a 14. századig vissza lehetne vezetni. Feladatunknak nem azt tekintjük, hogy rámutassunk a történelmi változások evolutív természetére, elvégre – a növények világából vett analógiát továbbgondolva – a gyökerek ad abszurdum végesek. Bármennyire is szeretné a pozitív analitika felmutatni a legmélyebb hajszálgyökér utolsó sejtjét, még siker esetén is értelmetlenné válna az eredeti kérdés. Egy növény életerejéről (értsd a kapitalizmus éltető okairól) a gyökérzet szárhoz közelebbi szintjén vizsgálódva érdemes csak tájékozódni, csak itt kaphatunk értelmes, tudományosan és társadalmilag lényeges ismereteket. Ezt a „gyökérvonalat” céloztuk meg; a vertikálitásnak (analitikának) és a horizontálitásnak azt a mélységét, illetve szélességét, ahol – sejtésünk szerint – értékes információkhoz jutunk, amikor – eredeti célunkról nem feledkezve – arra a kérdésre keressük a választ, hogy: hol, hogyan, milyen feltételek mellett, tehát milyen gyökerekből táplálkozva szökött szárba korunk természetet, társadalmat, emberi pszichét pusztító globalokrata kapitalizmusa.

Jánossy Ferenc történészek körében is elismerést kiváltó könyvecskéjében arra a hipotézisre épített, hogy a 20. század első felének közepétől visszamenően számítva – 5%-os munkásállomány-növekedést feltételezve, s kiindulva körülbelül százmillió bérmunkásból – a 19. század első felének közepére egymilliónyi, száz évvel korábban (1725) tízezer, 1625-ben száz bérmunkást kapunk. Európáról van szó, ahol az 5%-os bérmunkás létszám-növekedés és a kiindulást jelentő százmillió fő a válóságot jól megközelíti. A száz, de még a tízezer bérmunkás kora is olyan hajszálgyökér-világot feltételez, amely hiteltelen, komolyságát veszti. Arról viszont valóban árukkodik ez a kissé erőltetettnek tűnő mértani sor, hogy mely századokban érdemes keresni a kapitalizmus születését. A válasz: a 17–18. században. A történelmi eseményektől elvonatkoztató Jánossy-modell arról nem mond semmit – néhány elszórt technikai megjegyzéstől eltekintve (pl. Hanza-városok kereskedelme, a Jenny^[24] szerepe stb.) –, hogy Európa mely régiójában indult világhódító útjára a kapitalizmus. Az általános modell, amely

[23] Ancien régime (régi rendszer) = Franciaország 1789 előtti hűbéri önkényuralmi rendszere.

[24] A „Jenny” Angliában korszakos újítást jelentő rokka volt az ipari forradalom korszakában.

a feudális gazdaság ötszereplős keringési körét írja le (primer szféra: mezőgazdaság + háziipar, szekunder szféra: kézművesség (céh, manufaktúra) + külkereskedelem, továbbá az úgynevezett annex, amely a földesúri arisztokráciát, a klérust szimbolizálja), azt viszont pontosan megjelöli, hogy mely szervezetben született meg a kapitalizmus. Jánossy szerint a kor kereskedői verlegerré (munkakiadó vállalkozóvá)^[25] váltak, s a tömegtermelést a primer szférán belül a háziiparban bontakoztatták ki. Itt történt meg – mondja Jánossy – a gátszakadás, a kapitalista termelés megállíthatatlan expanziójának útjára indulása. „A tőke a primer szféra tágas, újonnan meghódított területén nekiszabadult lendülettel kezdett akkumulálódni, sőt a szabad verseny zsilipjeinek felnyitásával akkumulálási kényszert teremtett magának. Ezzel kezdődik a kapitalizmus.”^[26]

F. Braudel munkásságában megkülönböztetett szerepet kapott az általunk előterbe állított kor. A 15–18. század úgynevezett anyagi kultúráját vizsgálta, s ráadásul kutatásait kiterjesztette az egész világra. Ez az alapállás merőben szembe került az uralkodó történelemírással. Több okból is. Elsőként arra kell felhívni a figyelmet, hogy szakít az európa-centrikussággal. Második sajátosságként azt kell kiemelni, hogy a hétköznapi anyagi életet igyekszik feltárni, az esetleges, parciális közelítések százéves távlatokban olyan strukturális változásokat hoztak felszínre, amelyek a hosszú távú ciklusok alapját jelenthetik. Harmadik lényeges vonása Braudel alapállásának, hogy szakít – amint már jeleztük – a történelmi „fejlődés” egymásra következő korszakaival (a feudalizmus, a kapitalizmus, a rabszolgaság stb. esetenként jól megfér egymás mellett). S végül, termékenyítőnek látjuk az anyagi kultúra 15–18. századi elemzésének azt a tanulságát (ami a későbbiekben a kiindulást jelentette), hogy a történelem három – egymásba fonódó – nem túlhangsúlyozandó síkon értelmezhető: 1. a mindennapi élet anyagi kultúrájának szintjén, 2. a piacgazdaság szintjén (a helyi piacok, a házalók, a boltosok, a kézművesek, a háziipar adásvételei stb.) és 3. a kapitalizmus szintjén (nagyvárosok, a börze, a nemzetközi pénzügyi tranzakciók, világkereskedelmi centrumok stb.). Első olvasatban különösen az utóbbi két szint értelmezése szokatlan, a neoliberális egyeduralommal feltétlenül azonosuló közgazdászok értetlenül állnak a „piacgazdaság” és „kapitalizmus” megkülönböztetése előtt. Nem ismerünk New Yorktól Tokióig (mindegy, hogy kelet vagy nyugat felé indulunk el) olyan közgazdasági kézikönyvet, ahol ne a piacgazdaság alá sorolnák a szatócsbolttól a Wall Street tőzsdéjéig mindent.

Az elhatárolást talán segíti – ezzel az érveléssel nem él F. Braudel –, ha a három szinthez koordinációkat, illetve domináns koordinációt rendelünk. 1. A hétköznapi anyagi élet világa, – tágítsuk ki – az életvilág^[27] az etikai, családi, autonóm, a

[25] A verleger a németben munkakiadó vállalkozót jelent, verlag = vállalat.

[26] Jánossy Ferenc (1979): *Az akkumulációs lavina megindulása*. Megvető Kiadó, Budapest. 119.

[27] Az életvilágon érte a család, a lakóhely világát, ahol az egyes ember képességtenciálja, a társadalmi identitást jelentő entitások (nyelvi, etnikai, vallási stb. hovatartozás) és a társadalmi elismerési formák egyaránt helyet kapnak.

barter-piaci stb. koordinációk szövevényén alapul, nyilván az etikai bír dominanciával. 2. A piacgazdaság szintjén a helyi piacok etikai normái közötti kompetitív piac játssza a főszerepet. Érdemes megkülönböztetést tenni: a. beszélhetünk emberléptékű és b. nem-emberléptékű piacról. Ha az emberléptékű csereközösségek határát átlépi az áru, akkor beszélünk nem-emberléptékű piacról. Pl. ha a faluközösségen belül adom el az almát, akkor az emberléptékű piac, ha a kereskedő felvásárolja tőlem az almát és más országba szállítja, akkor nem-emberléptékű piacról van szó. Mindkét piac esetén a kereteket adó bürokratikus koordináció is jelen van. 3. A kapitalizmus a monopóliumok, az oligopoliumok világa, tehát az agresszivitás, a destrukció árnyalatait hordja magán az oligopolpiaci koordináció. Ne feledkezzünk meg a három szint gazdasági súlyáról sem. A 18. század utolsó harmadáig (mások, a 19. század első harmadának végéig tolják ki ezt a határt) a hétköznapi anyagi életvilág adta a termelés döntő részét, itt foglalkoztatták a munkaerő 80-90 %-át. Az ipari munka előtérbe kerülésével, tehát a tömegtermelés megjelenésével kezdődik meg a szerkezeti átrendeződés a piacgazdaság javára, s csak a 19. század utolsó évtizedeiben vették észre az amerikai honatyák, hogy a részvénytársaságok, később transz- és multinacionális cégek egyre nagyobb teret követelnek önmaguknak.

A történészek abban közmegegyezésre jutottak, hogy kapitalizmusról – tág, nem braudeli értelemben – a 19. század közepe óta szokás beszélni. E. J. Hobsbawn szerint a kapitalizmus szó csak 1860 után vált közhasználatúvá. „Az 1848 utáni évtizedekben ugyanis a történelem legfontosabb eseménye a kapitalizmus világméretű győzelme volt, egy olyan társadalom győzelme, amely úgy vélte, hogy a gazdasági növekedés alapja a magánvállalkozások versenye, valamint minden áruféleség (köztük a munkaerő) lehető legolcsóbb beszerzése és a lehető legrágább piacon való értékesítése.”^[28]

Ez a közelítés elfogadhatóan szinkronban van Polányi Károly magyarázatával, aki szerint a kapitalizmus akkor indult útjára, amikor a legfontosabb termelési tényező, az ember munkaerő-áruvá, tehát újból – ha sajátosságokkal is – rabszolgává vált. Angliában a speenhamlandi törvények (1795–1834) korában olyan szociálpolitikát folytatott az állam, hogy a vidéki munkaerő oltalom alatt állt; munkanélkülivé válásával nem kellett szükségszerűen a városok nincstelen munkásseregét gyarapítani. (Ebben az időszakban és korábban is folyt a nincstelenek városokba, illetve gyarmatokra özönlése, tehát statisztikai tények nagyon ellentmondottak a Polányi Károly-féle elhatárolás kísérletének. Ez az ellentmondás nem csökkent a speenhamlandi törvénykezés elvi fontosságát.^[29] Jegyezzük meg, Polányi a termelő ember mellett a földet és a pénzt sem tekinti árunak!)

F. Braudel kapitalizmus-értelmezése merőben eltér az uralkodó szemlélettől.

[28] Hobsbawn, E. J. (1978): *A tőke kora*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 7.

[29] Polányi Károly (2004): i. m.

Számára már a 14. századtól megjelennek azok a kereskedelmi, pénzügyi társaságok, koncessziók, amelyek szimbiózisban élnek a mindenkori hatalommal, a királlyal, vezető arisztokráciával, a városok előljáróival. A kereskedelmi és a pénzügyi tőke összefonódása a földesúri arisztokráciával vezet valójában egy „élősködő” mechanizmus kiépüléséhez. Egyrészt az arisztokrácia exkluzív és/vagy egzotikus jószágokra irányuló kereslete (selyem ruházat, arany és ezüst, prémekek, ékszerek, fűszerek) táplálta a levantai, a hanza, az afrikai, amerikai, ázsiai kereskedelmet (az ókorban ez a selyem, illetve a tömjén utakon bonyolódott^[30]). Másrészt a kereskedelem finanszírozása mellé csatlakozott a háborúk (vallási, örökösödési, gazdasági okok álltak a háttérben) finanszírozásának igénye, amely megeremtette, pontosabban megerősítette (mert itt is vannak ókori előzmények) a bankárok pozícióját. Jánossy Ferenc a verleger rendszer háziiparba való betörésében látja a gátszakadást. A tőke akkumulációs lavinájának, tehát a tömegtermelésre berendezkedett kapitalizmusnak a kialakulását. Ez a közelítés azt feltételezi, hogy a városok, s főként a katonaság teremti meg azt az igényt, amit a verleger – ismerve a kor legfejlettebb szövőszékeit – úgy használ ki, hogy a báró, a gróf úr uradalmaiban, esetleg a módosabb – már némileg vagy teljesen szabad – parasztgazdák portáin (csűrjeiben) végezteti el a bér munkát. Az ösztönözhetőség szellemét (a jobbágy, a paraszt, a földesúr és természetesen a verleger a szereplő) a reneszánsz, s különösen a reformáció (protestáns ethosz) már előkészítette. Ez a közelítés a verlegert (például a kalandor kapitalista nagykereskedők gyermekeit) és a pénzéhes arisztokráciát állítja előtérbe, a főszerepet, az újat, a verleger képviseli.

A mindennapi élet gazdasági súlyát azzal is érzékeltetni lehet, hogy hányan dolgoznak a mezőgazdaságban. Európa összlakossága a 16. század közepén kb. 45-50 millió fő, a 17. század közepén kb. 100 millió fő, 1800-ban 187 millió fő, s ezt követően – a világ népességével összhangban – exponenciális növekedés indult meg. A világ össznépessége 1800-ban kb. 906 millió, 1850-ben 1171 millió, 1900-ban 1608 millió, 1950-ben 2400 millió, napjainkban pedig 7200 millió (2014). Nagy-Britannia népessége 1801-ben 10,7 millió, 1850-ben 20,9 millió, 1801-ben a népesség 60%-a vett részt elsődlegesen az élelmiszer-termelésben.^[31] „S bár a mezőgazdaságban foglalkoztatottak tényleges száma a 19. század közepéig továbbra is növekedett, de az arány egyenletesen csökkent a 19. század eleji kb. 36%-ról a század közepi kb. 22%-ra (az abszolút szám akkor volt a legnagyobb),

[30] A selyemút Belső-Ázsiából indult, északról és délről is megkerülte a Kaszpi-tengert, hogy Konstantinápolyon keresztül eljutassa Ázsia exkluzív jószágait az európai csúcsarisztokrácia udvaraiba. A tömjénút a mai Szomáliából indult, Etiópián, Egyiptomon, a levantei városokon át jutott el Konstantinápolyba s innen Európába.

[31] Az adatok forrása Cameron, R. (1994): *A világgazdaság rövid története. A kőkorszaktól napjainkig*. Mecenás Könyvkiadó, Budapest. 127., 237., 209. A becslések nagyon jelentősen eltérnek, abban minden demográfus egyetért, hogy a világ népesedése a 18. század közepétől exponenciális növekedést mutat.

majd a 20. század elején 10%-ra.”^[32] Az élelmiszer-termelésben dolgozók az ipari forradalom korszakában, tehát a 18. és a 19. század fordulóján kb. 60%-ról 22%-ra esett vissza, a kritikus fordulat tehát bekövetkezett. A relatív csökkenés mellett egyrészt vegyük figyelembe, hogy legtöbb esetben az élelmiszertermelés mellett bedolgozói tevékenységet is végeztek, másrészt a főtevékenységben nem élelmiszer-termeléssel foglalkozóknak is volt mezőgazdasági kötődése, s a „mindennapi élet” gazdaságán természetesen nemcsak mezőgazdasági tevékenységet kell érteni.

ÖSSZEFOGLALÁS^[33]

A mélyökológia ökoszisztémákat megragadó egészségesség „képletét” továbbfejlesztettük, s így jutottunk az univerzális (természet, társadalom, emberi psziché) egészségességét megragadó kvalitatív matematikai modell-képlethez. Ebből kiindulva rajzoltuk meg Az emberi tevékenység energiabázisa, gazdálkodása és károsító tevékenysége a történelemben című korszakoló ábránkat. A kronológiai ábra szem előtt tartásával kerestük a választ, hogy mikor és hol „született meg” a nyugati civilizáció létrontó társadalmiszerveződése, a kapitalizmus. A legitim gazdaságtörténeti paradigmák állításait ugyan számos ponton finomítottuk (a keletkezés helye és ideje vonatkozásában), de ebben a dolgozatban nem ezen a ponton születtek olyan eredmények, amelyek széles szakmai közvélemény számára lényegesek lehetnek, itt F. Braudel termékenyítő osztályozásából kiindulva adtunk egy olyan tipológiát (mindennapi élet gazdasága, emberléptékű piacgazdaság, nem-emberléptékű piacgazdaság, korporációk), amely nem pusztán az uralkodó ortodox közgazdaságtan sommás modelljeinek felülrítékelésére alkalmas, de a jövő forgatókönyveinek, normatív szcenárióinak felállítására szempontjából is ígéretes lehet.

IRODALOM

- Aquinói, Szt. T. (2008): *A teológia foglalatja. I. rész.* Gede Testvérek Bt., Budapest.
- Braudel, F. (1979): *Anyagi kultúra, gazdasági és kapitalizmus. XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrája.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Braudel, F. (2008): *A kapitalizmus dinamikája.* Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Cameron, R. (1994): *A világgazdaság rövid története. A kőkorszaktól napjainkig.* Mecenas Könyvkiadó, Budapest.

[32] Uo. 209.

[33] A dolgozat empirikus bázisát két nagyobb lélegzetű írás adja, egyrészt: Somogyi Ferenc (2013): Gaia könnyei és az emberitőke-állományok strukturális zavarai. In: *Emberi tőke, környezeti problémák és a HRM konferencia, Veszprém, 2013. október 23.* MTA VEAB, megjelenés alatt.; másrészt: Somogyi Ferenc (2013): Veritas, veritas duplex és a posztmodern igazság a közgazdaságtanban. In: *Széchenyi István Egyetem, Kautz-konferencia 2013. május 16.* (Elérhető: kgk.sze.hu/images/dokumentumok/VEABtanulmányok/somogyi_ferenc.pdf. Letöltés ideje: 2014.09.12.)

- Friedman, M. (1986): *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Haag, H. (1989): *Bibliai lexikon*. Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest.
- Hobsbawm, E. J. (1978): *A tőke kora*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Jánossy F. (1979): *Az akkumulációs lavina megindulása*. Magvető Kiadó, Budapest.
- József A. (1990): A Dunánál. In: *József Attila költeményei*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Lorenz, K. (1988): *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. IKVA Könyvkiadó, Sopron.
- Mill, J. S. (1900): *Principles of Political Economy*. II. kötet, The Colonial Press, London, New York.
- Molnár Tamás (1995): *Utópia örök eretnokség*. Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest.
- Polányi Károly (2004): *A nagy átalakulás*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Sántha A. (1993): *Környezetgazdálkodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Simonyi Károly (1986): *A fizika kultúrtörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Somogyi F. (2012): Jövőbe futó ciklusok – a túlélők jövedelemelosztása. In: Szretykó György (szerk.): *Gazdasági kannibalizmus*. Comenius Kft., Pécs.
- Somogyi F. (2013): Veritas, veritas duplex és a posztmodern igazság a közgazdaságtanban. In: *Széchenyi István Egyetem, Kautz-konferencia 2013. május 16*. Elérhető: kgk.sze.hu/images/dokumentumok/VEABtanulmányok/somogyi_ferenc.pdf Letöltés ideje: 2014.09.12.
- Somogyi F. (2013): Gaia könnyei és az emberitőke-állományok strukturális zavarai. In: *Emberi tőke, környezeti problémák és a HRM konferencia, Veszprém, 2013. október 23*. MTA VEAB, megjelenés alatt.
- Weber, M. (1905): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

ENGLISH ABSTRACT

For the finest western civilization critics (S. A. Kierkegaard, A. de Tocqueville, R. Th. Malthus, J. S. Mill, F. Nietzsche) it have become obvious in the XIX. century, that the primary reproductional roles of society had been distorted. Under the given circumstances we endeavor to delineate: where and when did the western culture and civilization lost its way. The universals' 'wholesomeness' is shown in the first step. In the second step we sketch roughly, on this basis, the backbone of the economic historical tableau of the human existence. In the third step, based on Ferenc Jánossy's model of accumulative avalanche – the 'where' and 'when' to be answered – we turn towards the future; we analyze the scenarios of M. Weber. And finally, we emphasize that besides the Braudelian economic historical stance we get familiar with not only the spoiled, deteriorated economical structure of the western civilization, but also other alternatives. Such positive perspective of hope can be read when we adumbrate the economy of the everyday life, human-scale market economy, non-human-scale market economy and the world of corporations.

TÉR